

MOZGOLÓDÁS A TÖRTÉNET- TUDOMÁNYBAN

MERKUR, 705. SZÁM, 2008. FEBRUÁR

Köztudott, hogy a történelmet időről időre át kell írni. Mint Goethe megjegyezte, elsősorban nem is azért, mert „utólag még sok történetet fedeznek fel, hanem azért, mert új nézetek adódnak, mert a haladottabb kor embere olyan álláspontra érkezik, ahonnan a múltat új módon lehet áttekinteni és megítélni”. Samuel Butler pedig állítólag ezt az öntetszelgő kérdést tette fel: „Mi a fő különbség Isten és a történészek között?” A válasz: „Isten nem tud változtatni a múlton.”

Ma sokkal gyorsabban változik a történelem, mint Goethe és Butler idején. A szakmán végigsöprő szélesebb változásokba a divat is belejátszik. A meglévőt ugyanis nemcsak akkor tolják félre, ha már kimerítették, megcáfolták vagy éppenséggel használhatatlannak bizonyult, hanem akkor is, ha unalmas, érdektelen és ódivatú lett. Már csak azért is újdonságra törek-szenek, mert ami új és figyelmet kelt, az lehetővé teszi a különbözést a többiek-től; s ha ráadásul egy új trend előjele, akkor még a többiek elismerésével is kecsegtet.

Az újdonság körül hamar nagy lesz – a legalábbis verbális – tolongás, amitől

megcsappan az újszerűség és a különlegesség vonzereje, új esélyeket adva a további változásnak. A szakma változásai nem szoríthatók ugyan be ebbe a sémába, mivel forrásuk jóval gyakrabban a kritika és a vita, az új leletek, a versengő értelmezések mérlegelése és a változó megismerési érdekek reflexiója. S ezenkívül van folytonosság, és vannak konok kutatók is – mindkettő a divat ellen hat. Mindazonáltal a történettudományban is sok minden divat jellegű változásnak tűnik: ami eleinte a vágy tárgya, gyorsan mulandónak bizonyul, nem válik igazán egyedivé, inkább szabvánnyá lesz, nyáj-szellemű és hullámzó – és a hosszú idő múltán bekövetkező újrafelfedezések esélyével párosul.

Georg Simmel azt írta, hogy a divat uralma azokon a területeken a legelviselhetetlenebb, ahol csak tárgyyszerű döntéseknek van helyük: a vallásban és a tudományban. Nemrégiben Klaus Laermann jelentette ki az *Egyetemi illemtankönyvben*,¹ hogy a bölcsészeti és társadalomtudományokban a divatok kialakulása „végső soron korlátozott igazságképeségük bomlásterméke”. A tudósokat az esetek többségében tényleg cseppet sem teszi boldoggá, ha tevékenységüket és munkáikat divatosnak nevezik. De vajon nem mondható semmi jó sem a történettudományi divatokról? Walter Benjamin mindenesetre azt írta a *Történettudományi tézisekben*: „A divat az egykori sűrűjében megszimatolja az aktuális, bárhol legyen is. A divat tigrisugrás a múltba.”

Geoff Eley önéletrajzi könyve, a *Görbe vonal*² akár bevezetesként is olvasható „a divat és az igazság a történettudományban” problémájába. Eley korábban Angliában, most pedig az Egyesült Államokban oktató, nagy hatású és vitákban edződött történész, aki elsősorban az újkori európai és német történelemmel foglalkozik. Ebben a könyvében leírja, miként vált cambidge-i diákként az 1960-as évek végén és az 1970-es években meggyőződéses társadalomtörténésszé a szellemi-politikai klíma és azon jelentős, nem dogmatikus marxista történészek hatására, akikkel akkoriban Anglia – Németországtól eltérően – dicsekedhetett. Eley mélyen tisztelte Edward Thompsont, elkötelezte magát a balol-

dali politizálás mellett, és meg volt győződve róla, hogy az osztályok történeteként művelheti az általános történetírást.

Eley lépésről lépésre bemutatja, hogyan kezdett el kételkedni a társadalomtörténetben a hetvenes évek végén – részben azért, mert a tényleges kutatási eredmények nem feleltek meg a nagy várakozásoknak, részben mert az értelmiségi korszellem eltávolodott a hanyatló marxizmustól, és a politikában szertefoszlottak a munkásosztállyal mint progresszív alakító erővel kapcsolatos remények. Eley beszámol arról, miként és miért csatlakozott fennszóval a kultúrtörténet zászlajához a nyolcvanas–kilencvenes években, miért rokonszenvezett a hétköznapok történelmével, hogyan tanulta meg, hogy a *genderre* nagyobb hangsúlyt kell fektetni, mint a *classra*, miként fedezte fel magának Foucault-t, hangozódott rá a kultúrtudományok konstruktivista és szemantikai fordulataira – s eközben hogyan fordított eltökélten hátat saját társadalomtörténeti indulásának. Ez a fordulat is szelektíven észlelt kortárs események – a nyugati baloldali politika hanyatlása, az új társadalmi mozgalmak, az ökológiai aggodalmak és a posztkoloniális vita – hatására következett be.

A könyv annak beismerésével zárul, hogy az nem lehet, hogy ez volna minden: a kulturalista fordulat nyomán a történettudomány olyan nagy társadalmi problémákat hanyagolt el, mint az államalakulás, az osztálykonfliktus, a kapitalizmus és az egyenlőtlenség. Eley egy új, elméletileg és társadalomtudományosan tájékozott, a gyakorlatra vonatkoztatott és elemző társadalomtörténet művelését sürgeti, amely megőrzi és továbbfejleszti azt is, amit az utóbbi évtizedek történettudományi kulturalizmusa megteremtett, ugyanakkor újra kapcsolatot találna mindahhoz, amit a társadalomtörténészek az 1950–60-as évek óta megalkottak.

Csak hogy ez a felhívás – Eley szellemi-tudományos útja újabb kanyarulata kifejeződéseként – bizonytalan és tehetetlen. Ahhoz ugyanis, hogy következetes és termékeny legyen, valószínűleg határozottabban el kellene távolodnia a közelmúlt „kulturális fordulatának” elemzés- és struktúratörté-

1 ■ Milos Vec és mások: *Der Campus-Knigge. Von Abschreiben bis Zweigutachten*. C. H. Beck, München, 2006.

2 ■ *A Crooked Line. From Cultural History to the History of Society*. University of Michigan Press, Ann Arbor, 2005.

net-ellenes, voluntarista és fragmentáló áramlataitól. Ettől azonban visszariad.

Eley fejlődési pályáját kétségkívül szokatlanul sok kanyar és fordulat tartja. Am amit a maga módján itt feldolgozott, az nagyjából mégis lefedi azokat a tapasztalatokat és várakozásokat, vitákat és váltásokat, amelyekben osztozott az a sok politikailag elkötelezett, elméleti igényekkel fellépő történész, aki a hatvanas–hetvenes években a hagyományokat bíráló társadalomtörténészként indult, majd a *cultural turn* híve lett, ma pedig új tájékozási pontokat keres. Lehet, hogy Eley fejlődésének pályája – amint azt könyvének címe is jelzi – különösen „görbe” volt, nagyjában-egészében mégis a szakmának az utóbbi évtizedekben kirajzolódó fejleményei tükröződnek benne, amelyeket Georg Iggers is nyomon követ a XX. század történettudományáról írott kis könyvének bővített kiadásában.³ Jól érzékelhető, hogy a kulturalista hullám a történettudományban is fokozatosan lecsendesül, s valami újnak adja át a helyét. Hogy pontosan minek, annak kontúrjai még alig kivehetők, de annyi bizonyos, hogy a makrotörténeti kérdések, a gyakorlat története és az összefüggések megismerése nagyobb hangsúlyt kap.

Eley részletesen leírja olvasmányélményeit, a meghatározó találkozásokat és vitákat, a gondolkodását alakító politikai, szellemi és tudományos tapasztalatokat. Tanúi lehetünk, hogyan következtek be a kérdésfelvetés és a gondolkodás változásai a történettudományban, s a szakma egy részében hogyan váltották egymást gyors ütemben a divatok. Egyértelműen kiderül, hogy a változást sokkal inkább tudományon kívüli hatások ösztönözték, semmint maguk a tudományos tapasztalatok. A megismerési célok, a kérdésfelvetések és az értelmezések efféle gyors váltakozásának nyilvánvalóan megvolt az ára: egyenlenség és szaggatottság, vakfoltok és az egyszer már megszerzett tudás elsikkadása.

Másfelől az is világos, hogy a gyors változás divatos élvezete ösztönözte a termékeny reflexiót és kritikát, és azazal a határozott készséggel párosult, hogy az ember újra meg újra helyesbítse önmagát. A levegőben érzett új-

donságra kihelyezett érzékenység új kérdéseket, felfedezéseket és téziseket hívott életre, amelyek érdekesebbé tették a történeti munkát, megóvták a szakbarbárságtól, és megkönnyítették kapcsolódását a kor változó problémáihoz.

A globális történelem ma az, ami a társadalomtörténet volt a hatvanas–hetvenes és a kultúrtörténet a nyolcvanas–kilencvenes években. Az utóbbi időben már-már ijesztő gyorsasággal vált a „transznacionális” kétséges fogalma pozitív értékű, sokat használt jelzéssé, olykor egyszerűen divatszóvá – különösen a fiatalabbak körében, akiket a határokat átszelő viszonyok, összefonódások, folyamatok, értelmezési és cselekvési mintázatok izgatnak, mert a szakmát máig uraló nemzeti történetírás meghaladására törekszenek – akár európai keretben, akár egy mindenféle eurocentrizmust elutasító globális történeti szemzőből.

Németországban e téren mindenneke előtt Jürgen Osterhammel volt az úttörő.⁴ Ezen irányzat három fiatalabb képviselője – Sebastian Conrad, Andreas Eckert és Ulrike Freitag – pedig most jelentetett meg egy szöveggyűjteményt egy nemzetközi szerzőgárda legfontosabb tanulmányaiból *Globális történelem* címmel.⁵ Bevezetést nyújtának a témába, kifejtik elvi állásfoglalásukat, megbízhatóan tájékoztatnak, s áttekintik az időközben tekintélyesre duzzadt kutatás gyorsan bővülő irodalmát.

Az ösztönzés mindehhez ismét a tudományon kívülről jött, mindennekelőtt a körülbelül 1990 óta felgyorsuló globalizáció tapasztalatából. S a szakma alapvető szemléletváltásának sürgetése ismét csak politikai törekvésekhez kapcsolódik, ezúttal a nemzetre korlátozódás vehemens kritikájához, a nyugati dominanciát támadó posztkoloniális polémiahoz és – a többi földrész sokféle modernitását felkutatva – a nyugati modernizáció-elmélettel való ideológiai kritikai elhatárolódáshoz. Az új irányzat híveinek talán határozottabban fel kéne tárniuk annak politikai implikációit, mint amennyire ezt – legalábbis Németországban – eddig tették. Bővében vagyunk a tartalmas empirikus kutatásnak elébe vágó programadó, önreflexív és diskurzustörténeti

megnyilatkozásoknak. Újdonság viszont az a jelentős szerep, amelyet most Kína, Japán, India és Afrika történészei játszanak a szakma általános vitáiban.

Ritkán van szó valóban mindent átfogó világtörténelemről. A fő témák: a határokat átszelő problémák, térségek és folyamatok elemzése; az országok, régiók és kontinensek közti összefonódás és csere, uralom és alávetettség; a nagy léptékű civilizációtörténet, melyben gyakorta a vallás a különösen hangsúlyos elem; a globalizáció története és újra meg újra a törekvés annak bizonyítására, hogy Európa – vagy a Nyugat – a világtörténelemnek nemcsak szubjektuma, hanem maga is a világ többi részéhez való viszonyában, velük való összefonódottságában, hatásuknak kitetten határozódott meg, sőt ezáltal konstituálódott, s azok nemcsak függtek tőle és átvették vívmányait, hanem cselekvően hatottak is rá. Ilyen kölcsönhatások gyönyörűen kimutathatók Nagy-Britannia és India viszonyában, de már jóval nehezebben a Német Birodalom és rövid életű gyarmatai közt. Azt, hogy az európai modernitást az Európán kívüli világból érkező hatások hívták életre, gyakran nyomtatékosítják, de csak ritkán bizonyítják.

De már az is elég izgalmas, ami mindebből kikerekedik. Sok empirikus újdonság, például a gazdaságtörténeti kutatásban az Európa egyes részei és Kína egyes részei közötti „nagy eltérés” (*great divergence*) mértékéről és okairól (Európa az iparosodással csak a XVIII. században húzott el a stagnáló Kínától); vagy a határokat és óceánokat átszelő diaszpórák és társadalmi

3 ■ Georg G. Iggers: *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2007.

4 ■ Jürgen Osterhammel: *Geschichtswissenschaft jenseits des Nationalstaats. Studien zu Beziehungsgeschichte und Zivilisationsvergleich*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2001.

5 ■ Sebastian Conrad et al. (hrsg.): *Globalgeschichte. Theorien, Ansätze, Themen*. Campus, Frankfurt, 2007.

6 ■ E. P. Henock: *The Origin of the Welfare State in England and Germany, 1850–1914. Social Policies Compared*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

7 ■ Hartmut Kaelble: *Sozialgeschichte Europas. 1945 bis zur Gegenwart*. Beck, München, 2007.

terek kialakulásához vezető tömeges migráció kutatásában és az áruk, politikai eszmék, fogalmak és a jog kialakulásának, vándorlásának és honosításának történetében. A nemzeti történelemből jól ismert jelenségek új fényben mutatkoznak meg, ha globális történeti perspektívában szemlélik őket – akár azért, mert világosabban rajzolódik ki transznacionális meghatározottságuk (példa erre az európai államok nacionalizmusa 1900 körül), akár azért, mert az egyidejűségek és analógiák pontosabb kifejtést nyernek (1848-as forradalom Európában, taiping-lázadás Kínában, amerikai polgárháború), akár pedig (túlságosan is ritkán) a módszeres összehasonlításnak köszönhetően.

Ami még alapvetőbb, a modern történettudomány az ismert okok miatt nemzeti történeti keretek közt jött létre. A globális szempont széles körű érvényesítése paradigmaváltást nem eredményezne ugyan, de mégiscsak mélyreható következményekkel jár, paradigmatis pluralizálódáshoz vezetne. A konfliktusok előre láthatók, sőt már el is kezdődtek. Egyesek azt hiszik, védelmükbe kell venniük a nemzeti történelmi paradigmát. Mások kitanának Európa (avagy a Nyugat) oksági és civilizatorikus jelentősége mellett, amelyet szerintük túlságosan is viszonylagossá tett a globális történelmi kritika. Megint mások felelegetik: a történetész céh egyik főerénye, hogy mindent aprólékosan szemügyre vesz, eredeti nyelvükön olvassa a forrásokat, és a jelenségeket nem emeli ki gyakran igencsak sűrű szövésszerű kontextusukból – ők ezeket az elveket féltik a globalizáló szellősségtől.

Az sem alaptalan aggodalom, hogy a *spatial turn* némely globális történetésznél a történeti tárgyak szinkroniájának egyoldalú hangsúlyozásával, a folytonosság iránti érdektelenséggel és a *longue durée* vizsgálódási dimenziójának alábecsülésével párosul, s így problematikus egységűséghez és végső soron történetietlenséghez vezet. A globális történelmi szemszög divatba jön, termékeny, és képes átalakítani a szakmát. Hogy mire jut vele, még nem tudni.

Sok globális történetész bosszantóan csekély érdeklődést mutat a kifejezett összehasonlítás iránt, amely sziszte-

matikusan számba veszi a hasonlóságokat és a különbségeket, s az egyik legbiztosabb módszer a történeti jelenségek pontos leírására és oksági magyarázatára. Hogy mit nyújthat a szisztematikus összehasonlítás az egyoldalú nemzeti történetírásról való túllépéshez, azt jelenleg jobban fel lehet mérni az európai vizsgálódások szintjén, mint a globális szinten.

Vegyük például a liverpooli professor emeritus, Peter Hennock munkáját, amely bemutatja a szociális állam keletkezését Angliában és Németországban.⁶ A források pontos feltárással fejt ki az alapvető hasonlóságok mellett a két társadalombiztosítási rendszer fontos különbségeit: az angolok az adóból finanszírozás híveiként igyekeztek az állami szolgáltatásokat az egyenlősítő alpbiztosításra korlátozni, a bismarcki rendszerben viszont a finanszírozás a munkaadóknak és munkavállalóknak – a bér, illetve fizetés nagyságától függő – kötelező biztosítási hozzájárulásain alapul, ami a státuskülönbségeket fenntartó, többszintű szolgáltatáshoz vezetett, és a kereső életszakaszban kialakult különbségeket a nyugállomány idején is érvényre juttatta.

Hennock e máig érzékelhető különbség okait firtatja, s azokat egyrészt a Német Birodalom feszült pénzügyeiben leli fel Bismarck idején, amikor is hiába tartották kedvezőbbnek az adókból való finanszírozást, nem volt rá lehetőségük; másrészt az angoloknak a kényszertakarékosság elvét illető súlyosabb kétségeiben találja meg. S megvizsgálja a következményeket: egyfelől a közvetlen állami beavatkozás Angliában hamarosan sokkal mélyrehatóbbá és kiterjedtebbé vált – például az egészségügyben –, mint Németországban; másfelől a német rendszer olyan belső dinamikát fejlesztett ki, amely egyre magasabb hozzájárulásokat, egyre több szolgáltatást és új feladatokat eredményezett, ami máig ismeretlen Angliában. Ez a meggyőző érvelés alkotja azt a belső szerkezetet, amely elbíri a lenyűgöző, sokrétű és információgazdag, számos elágazással és kiterővel tarkított ábrázolást – egy élet sikeres munkájának eredményét.

Az összehasonlító történetírás mesztérművét tette le az asztalra Hartmut

Kaelble *Európa társadalomtörténete* címmel.⁷ A középpontban Európa régióinak összehasonlítása áll, illetve vele összefonódva Európa különös társadalomtörténeti vonásainak kérdése. Európa sokszínűségét a könyv méltó módon mutatja be: jó néhány elődjével összehangban Kaelble is ebben látja az európai dinamika forrását. Könyvében gondosan nyomom követ számos Európán belüli eltérést, különösen a Kelet és Nyugat közti különbségeket, amelyek társadalomtörténeti szempontból Kelet és Nyugat konfliktusában csak mélyültek egészen 1989/90-ig, s tompításukat azóta is konfliktusok kísérik.

Vizsgolt a végeredményt tekintve Kaelble mégis az összeurópai konvergenciát és az Európán belüli összefonódásokat hangsúlyozza, az emberek, az áruk, az ismeretek és az értékek határokat átszelő „mindennapi transzferét”. Világtörténeti összehasonlításokra támaszkodva azonosítja az összeurópai különös vonásokat, melyek részben újak, részben a régmúltban gyökereznek, például az európai család sajátosságait, a munkához való különös viszonyt, az élénk kíváncsiságot és nyitottságot a többi nemzet iránt, a (maga korlátaiba ütköző) szekularizációt, a székepszist, a polgárságot, a szociális államot és az évezredek óta különösen harcias kontinens új keletű tartózkodását az erőszaktól.

Megszoktuk már, hogy az európai integrációt a politikai eliték elmeszüleményének, avagy vállalkozásának tekintjük. Persze az is, de a társadalomtörténeti kutatások jelenlegi állását szintetizálva Kaelble azt is kimutatja, hogy a politikai integráció számos társadalmi konvergenciával és összefonódással párosul, melyek részben a korábbi katasztrófák, részben a határon átnyúló modernizáció eredményei, részben pedig az EU politikai intervencióinak köszönhetőek. Világossá válik, hogy az európai integráció nemcsak politikai, hanem társadalmi és kulturális folyamat is egyben.

Senki nem fogja Hennock és Kaelble munkáit divatosnak mondani. Viszont kétségtelen szerencsénk, hogy ille- nek a mai korszakhoz: egyrészt határozottan a nemzeti történelmi keret viszonylagossá tételén fáradoznak (amelyet melleleg meg is erősítenek

azzal, hogy nemzeti rendszereket hasonlítanak össze); másrészt a nagy összefüggéseket vizsgálják. Mindkettő benne van a levegőben, és szorosan össze is kapcsolódik. A transznacionális folyamatok iránti fokozott érdeklődéstől hajtva a történettudomány is-

mét a széles látószögek, a nagy struktúrák, az átfogó összefüggések felé fordul, melyeket sokáig háttérbe szorított a mikrotörténelem, a kulturalizmus és a narrativitás. Ezért lesz a történettudomány nemcsak transznacionálisabb, hanem ismét határozottab-

ban érvelő, elemzőbb és elméletileg nyitottabb – anélkül azonban, hogy elfeledné a tapasztalatok, az értelmezések és a cselekedetek vizsgálati dimenzióját. S hogy ide eljuthassunk, abban a divat is segít.

JÜRGEN KOCKA

Wessely Anna fordítása